

Ілля Афанасьєв,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри реклами та зв'язків з громадськістю
Факультету журналістики
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка

Illia Afanasiev,
PhD (Historical Sciences),
Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Advertising and Public Relations,
Faculty of Journalism,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
 <https://orcid.org/0000-0002-2736-5021>
✉ i.afanasiev@kubg.edu.ua

УКРАЇНСЬКІ МАСМЕДІА 1941–2009 РР. ПРО РУЙНУВАННЯ ХРЕЩАТИКА У ВЕРЕСНІ 1941 РОКУ

UKRAINIAN MASS MEDIA (1941–2009) ABOUT THE DESTRUCTION OF KHRESHCHATYK IN SEPTEMBER 1941

АНОТАЦІЯ. У 2022–2025 рр. численні повітряні атаки, націлені на Київ, призвели до загибелі багатьох киян, руйнування та пошкодження сотень будівель цивільного призначення. На тлі цих бойових дій більш актуально виглядають сучасні масмедійні публікації, присвячені подібним подіям минулого. Інтересу до теми руйнування у вересні 1941 р. Хрещатика щороку поновлюється у сотнях українських масмедіа. Робота з історичним матеріалом потребує високого рівня кваліфікації журналіста, але такої кваліфікації бракує в українській журналістиці. Метою дослідження є створення фактчекінгового інструменту для масмедійних повідомлень про руйнування київського середмістя (вересень 1941 р.).

У статті проаналізовано публікації українських масмедіа 1941–2009-х рр. про хід і результати виходу і пожеж, які сталися у вересні 1941 р. у середмісті Києва, зокрема на вулиці Хрещатик та прилеглих до неї кварталах, унаслідок дій радянських диверсантів. Спираючись на цю аналітику, а також на поширені в 1910–ті рр. характеристики туристичних ресурсів Києва, автор запропонував власний погляд на втрати архітектурної спадщини міста, висунув і обґрунтував гіпотезу щодо кількості жертв цивільного населення. Виявлено ключові, найбільш впливові українські масмедійні публікації 1941–2009-х рр. на тему руйнування Хрещатика (події вересня 1941 р.), встановлено ступінь відповідності масмедійних оцінок історичним фактам.

Дослідження здійснено методами перехресної перевірки, пошуку додаткових свідчень, підтверджень, із пріоритетністю фотографій та карт як джерел інформації, з урахуванням обставин створення кожного тексту, мотивації авторів. Надано відповідні практичні рекомендації для науковців, освітян, журналістів та інших лідерів громадської думки.

Ключові слова: дослідження українських масмедіа; медіа; лідери громадської думки; війна в місті; захист культурної спадщини.

ABSTRACT. In 2022–2025, numerous air attacks targeting Kyiv led to the deaths of many non-combatants in Kyiv and the destruction and damage of hundreds of civilian buildings. Against the backdrop of these hostilities, modern mass media publications dedicated to similar events of the past look more topical. Waves of interest in the topic of the destruction of Khreshchatyk in September 1941 rise every year in hundreds of Ukrainian mass media. Working with historical material requires a high level of journalistic qualification. However, such qualifications are lacking in Ukrainian journalism. The study aims to create a fact-checking tool for mass media reports about the destruction of the Kyiv city center (September 1941).

The article analyses publications by Ukrainian mass media in 1941–2009 about the course and results of the explosions and fires that occurred in September 1941 in the center of Kyiv, in particular on Khreshchatyk Street

and the adjacent quarters, as a result of the actions of Soviet saboteurs. Based on this analysis, as well as on the characteristics of Kyiv's tourist resources that were widespread in the 1910s, the author offers his own view on the loss of the city's architectural heritage, puts forward, and substantiates a hypothesis regarding the number of civilian casualties. The key, most influential Ukrainian mass media publications of 1941–2009 on the topic of the destruction of Khreshchatyk (September 1941) are identified, and the degree of correspondence of key mass media assessments to historical facts is established.

The study is carried out using cross-checking methods, searching for additional evidence and confirmations, with priority given to photographs and maps as sources of information, taking into account the circumstances of the creation of each text and the motivation of the authors. Relevant practical recommendations for academicians, educators, journalists, and other public opinion leaders are provided.

Keywords: *research on Ukrainian mass media; media; opinion leaders; city warfare; protection of cultural heritage.*

© І. Афанасьєв, 2025

Вступ. Повномасштабні бойові дії на території України в 2022–2025 рр., зокрема сотні повітряних атак, націлених на Київ, десятки будівель, зруйнованих цими атаками, численні жертви серед киян і мільйони висловлювань онлайн та офлайн із приводу цих київських жертв і руйнувань закономірно ведуть до необхідності розгляду цієї теми в ширшому, історичному контексті, потребують пошуку аналогічних подій та порівнянь із ними.

Вплив популярних національних масмедіа, як безпосередній, так і через лідерів громадської думки, на більшість громадян суспільства, є вирішальним чи щонайменше одним із основних чинників формування оціночних суджень щодо питань, тем, відображених у цих масмедіа. Ця теза стала вже аксіоматичною в історичній науці, в політології, соціології, соціальній психології. Зусилля магнатів, бізнес-груп, політичних партій у напрямі створення та контролювання потужних масмедіа та лідерів громадської думки, авторитетних публічних персон – це поширена в Україні практика, яка виступає критерієм істини, висловленої вище.

Кейс хрещатицьких руйнувань 1941 р. може допомогти не лише в пошуку консенсусу щодо перспектив захисту цивільного населення й культурної спадщини під час ведення військових дій у містах. У цій темі перетинаються десятки інших важливих політичних, правових, етичних, воєнних, безпекових проблем, із яких досі немає консенсусу на регіональному рівні, не кажучи про світовий.

Увагу багатьох українських медійників і деяких істориків та письменників привертала й продовжує привертати тема руйнування у вересні 1941 р. Хрещатика та деяких інших вулиць і окремих будівель у Києві. Адже спочатку це були огляди подій в київській пресі, що видавалася під контролем нацистської адміністрації, як, наприклад, матеріал «наслідки пожежі в Києві» Ф.Гладка в газеті «Українське слово від 21 жовтня 1941 року [2], у якому міститься низка подробиць. Від листопада 1943 р. в українській радянській пресі розпочалася хвиля публікацій про зруйнований Хрещатик та інші київські будівлі, але в цих повідомленнях руйнування були представлені в комплексі за всі місяці нацистської окупації та як справа рук винятково нацистів, докладного відтворення подій не було.

У 1952 р. в Аргентині вийшла друком книга Леонтія Форостівського, колишнього голови Софійської районної управи Києва (з жовтня 1941 р.), голови Київської міської управи (з лютого 1942 р. по листопад 1943 р.) [15]. Ця книга містила багато цифр, власних назв і з 2000-х рр. стала дуже популярною в українських науковців і медійників як авторитетне джерело цитат, посилань у публікаціях про київські події осені 1941 року.

У 1960-ті рр. у складі величезного корпусу наукових і популярних, пропагандистських публікацій, численних мемуарів, свідчень учасників Другої світової війни, що видавалися в СР-СР, з'явилися й деякі фрагменти радянських і німецьких першоджерел про вибухи та пожежі

центральных київських вулиць вересня 1941 року. Активізація київського краєзнавства, взагалі інтересу до історії в результаті послаблення в 1960-ті рр., а потім і майже скасування політичної цензури у 1987–1991 рр. сприяла введенню в масмедійний обіг усіх чи майже всіх первинних і вторинних джерел про руйнування Хрещатика вересня 1941 р., виданих у попередні десятиліття. Зокрема, багато деталей міститься в описах, представлених у матеріалах відомого київського краєзнавця Дмитра Малакова [12; 13], у роботах низки працівників навчальних закладів і наукових установ [3; 4; 5; 6].

У 2010-ті рр. у широкий науковий обіг, а згодом частково й у масмедійний, на цю тему було введено також і деякі тексти Ірини Хорошунової – киянки, яка пережила нацистську окупацію в Києві та вела докладні нотатки про побачене й почуте в окупації, пізніше значно редагуючи їх [1].

Загалом, у джерелах і літературі за темою руйнувань Хрещатика вересня 1941 р. залишається чимало «білих плям». Насамперед, бракує точних відомостей про кількість жертв, як серед нацистських службовців, з одного боку, так і серед радянських цивільних осіб, з іншого. Натомість характер втрат забудови київського середмістя, завданих вибухами та пожежами вересня 1941 р. доволі легко піддається аналізу на основі цих історичних, історіографічних і літературних джерел. Проте досі немає науково чи науково-популярна публікації, в якій би містився в зручному, стислому вигляді такий результат аналізу історичних джерел, яким могли б легко послуговуватися медійники, лідери громадської думки для популяризації саме наукової думки, а не хибних тверджень про руйнування київського середмістя вересня 1941 року.

Метою дослідження є виявлення та аналіз основних історичних джерел про руйнування Хрещатика (події вересня 1941 р.) та оцінок цих джерел і подій в публікаціях українських масмедіа 1941–2009 років.

Завдання дослідження:

1) проаналізувати історичні та історіографічні джерела про руйнування Хрещатика й прилеглих вулиць, київські події вересня 1941 р.; виділити ті повідомлення, висока вірогідність істинності яких підтверджуються методом перехресної перевірки за кількома джерелами, з урахуванням мотивації авторів;

2) зібрати українські масмедійні публікації 1941–2009 рр. зазначеного періоду на обрану тему; систематизувати зібрані публікації, відповідно до гіпотетичної мотивації авторів та редакторів;

3) встановити ступінь відповідності виявлених масмедійних оцінок історичним фактам;

4) сформулювати низку практичних рекомендацій для представників масмедіа, соціальних наук, громадських організацій.

Методологія дослідження. Ступінь об'єктивності повідомлень історичних та історіографічних джерел здійснювалася методом порівняльного аналізу, біографічного методу, перехресної перевірки, пошуку додаткових свідчень, підтверджень, із пріоритетністю фотографій та карт як джерел інформації, з урахуванням обставин створення кожного тексту, особливостей мотивації авторів. Для аналізу українських масмедіа були відібрані публікації 1941–2009 рр., доступні в пошукових системах Google (google.com.ua) і Bing (bing.com), за ключовими словами українською та російською мовами. Використано також ресурси Інституту історії Національної академії наук України, кількох провідних українських бібліотек.

Результати дослідження. Масовий вступ підрозділів вермахту до залишених без бою Червоною армією центральних кварталів Києва відбувся 19 вересня 1941 р.; напередодні, 18–19 вересня вибухами та пожежами були пошкоджені залізничний вокзал, ТЕЦ, дві будівлі на Червоній площі, а також за адресою: Хрещатик, 7 (будинок Трамвайного тресту та їдальні № 430), поширилося мародерство, пограбування магазинів і складів місцевими жителями [4; 5, с. 295, 311; 12, с. 112–132; 15, с. 23].

20 вересня радянські диверсанти активували радіокерований фугас, при відступі закладений під оглядовий майданчик біля лаврської іконописної майстерні. За свідченням офіцера XXIX армійського корпусу вермахту, від цього вибуху загинуло багато солдатів, унтерофіцерів та офіцерів, включно з командиром артилерійського управління цього корпусу полковником бароном фон Зейдліц унд Голау, знищено також зенітну гармату. Ще одним таким вибухом, майже одразу за першим, було зруйновано південно-східний ріг будівлі Старого Арсеналу, через що вузька вулиця виявилася заблокованою, «чого власне й домагалися», – занотував згаданий німецький

штабіст [12, с. 129]. Повідомлень про цивільних загиблих, унаслідок цих вибухів у Лаврі, як і пожеж на Подолі та Хрещатику 18–19 вересня, не виявлено навіть у текстах виразно антирадянського спрямування.

Наступні пожежі й вибухи в київському середмісті трапилися 24 вересня. В цьому, а також у локації першого вибуху того дня, сходяться всі основні історичні джерела. Першим вибухнув, раптово, посеред дня, будинок магазину «Дитячий світ» на розі Хрещатика (буд. № 28) і Прорізної. У цій будівлі було розміщено, за твердженням деяких джерел, нацистську комендатуру. Невдовзі вибухнув будинок «Гранд-Отелю», надбудований двома поверхами над третім у 1936–1939 рр., поруч на Хрещатику, буд. № 22. У «Гранд-Отелю» розмістився головний штаб німецьких військ у Києві. Під час вибухів чимало киян перебувало біля цих будинків, а деякі, можливо, й усередині. У будинку навпроти, за адресою Хрещатик, 27 (Пасаж), діяв пункт прийому зброї, вибухівки, радіотехніки, протигазів, а в комендатурі велася реєстрація установ. Пожежа після цих перших вибухів перекинулася на будинки непарної сторони Хрещатика та пішла вище вулицею Прорізною [15, с. 23–24; 2]. Дослідник Є. Кабанець у праці 2011 р. дотримувалася версії, що в будинку на Хрещатику, 28, розташовувалася польова жандармерія, а можливо й відділок (штаб) 454-ї охоронної дивізії та фельдкомендатура 195, дослідниця Т. Себта в публікації 2016 р. назвала цей будинок «штабом німецької польової жандармерії»; обидва автори згодні, що в будинку за адресою Хрещатик, 30 (будівля магазину «Фарфор-Фаянс-Скло», готелю «Спартак» і кінотеатру «Спартак»), теж зруйнованому одним із перших вибухів, була німецька військова комендатура [3, с. 129–130; 5, с. 295, 311, 347].

Через суху, теплу й вітряну погоду, великі запаси керосину в квартирах і, вірогідно, безпосередні дії радянських диверсантів, вогонь швидко поширювався щільно забудованими кварталами Хрещатика й прилеглих вулиць. Руйнування тривали переважно до 29 вересня, але невеликі займання та тління продовжувалися в тій зоні й на початку жовтня. Жителі центральної частини Києва були примусово евакуйовані на період близько 10 днів, багато з них провели кілька ночей просто неба [15, с. 24]. Низка підривів будівель у середмісті була

здійснена німецькими саперами для локалізації вогнищ пожежі та для знесення нестабільних напівзруйнованих стін [7, с. 33; 12, с. 224, 226].

Точної кількості окупантів, які загинули в цих вибухах і пожежах, немає в оприлюднених джерелах. Радянська агентура доповідала в секретних звітах керівництву, зокрема, що від вибуху «німецької комендатури» на розі Хрещатика й Прорізної загинуло понад 100 [7, с. 264] або й близько 500 [7, с. 312] окупантів; але в цих звітах міститься багато тверджень, хибність яких доведена.

Цілком очевидно, втім, що рахунок загиблих німецьких офіцерів та цивільних чиновників ішов щонайменше на десятки, й це не враховуючи десятки чи сотні загиблих солдат і унтер-офіцерів, адже раптово зруйнованими виявилися приміщення головних органів окупаційної влади у великому місті, до якого увійшли одразу частини трьох німецьких дивізій. Л. Форостівський пише про вибухи у штабі й комендатурі 24 вересня: «Загинуло багато німців, а ще більше киян» [15, с. 24]. Проте не варто поспішати з довірою до цього твердження щодо співвідношення військових і цивільних жертв. Л. Форостівський через кілька тижнів після окупації Києва нацистами зайняв у ньому високу адміністративну посаду [5, с. 265], а отже, різко негативно ставився до СРСР ще влітку 1941 р.; книгу видано в Аргентині, в дуже антирадянському середовищі, під час загострення Холодної війни, коли публічна жорстка критика Радянського Союзу нацистськими колаборантами часто ставала індульгенцією для тих із них, хто намагався влаштувати собі комфортне життя у США чи у Великій Британії.

Щільність цивільного населення на Хрещатику й прилеглих кварталах у середині вересня 1941 р. була дуже низькою: «Київ залишили понад 335 тис. його мешканців. <...> Саме відомчі будинки в центральній частині столиці України найбільше опустіли» [7, с. 19].

Залишилося багато фотографій, десятки спогадів киян, численні тогочасні документи нацистських та радянських установ, підрозділів про масове мінування радянськими військовиками та спецслужбами багатьох будівель у середмісті Києва. Починаючи з перших актів розмінування київських будівель, а потім і ліквідації пожеж київських будівель, нацисти вели фотофіксацію, оприлюднювали її результати, розгорнули пропа-

гандистську кампанію, обвинувачуючи свого задекларованого основного супротивника, тобто євреїв і більшовиків, у варварському злочині: спробі знищення Києва та численних мирних його жителів. Оскільки нацисти в 1941–1944 рр. широко практикували публічну екзумацію, виставлення напоказ тіл жертв катувань, розстрілів, скоєних радянським державним апаратом, запрошували представників масмедіа з нейтральних держав для забезпечення собі незалежної експертизи, міжнародного розголосу, дискредитації СРСР у таких акціях, то, напевно, численні рештки киян, загиблих 24 вересня, потрапили б у кадр, залишилися б задокументованими, урочисто вшанованими, якби такі рештки дійсно були численними.

У ніч із 10 на 11 травня радянські ВПС скинули кілька бомб на житлові будинки, загинуло близько двох десятків цивільних людей. Нацистська адміністрація зреагувала на це хвилями обурення і співчуття, висловленими в окупаційній пресі киянам, організувала пишну, з оркестром і хором, похоронну процесію, з наданням безкоштовних трамваїв до місця поховання, спорудила солідний пам'ятник на Лук'янівському кладовищі. Принагідно в травневих текстах, зокрема в окупаційному офіційні «Нове українське слово», уміщувалися й звинувачення у справах минулих років: «...Морили штучно створеним голодом мільйони наших селян. [...] Залишаючи під тиском героїчної німецької армії Київ, власними руками висадили в повітря кращі його будови, пам'ятки нашої культури...» [13]. Звертаємо увагу: втрати будівель, але не загибель киян.

Утім, вважаємо, загиблі з-поміж цивільних пересічних киян усе ж таки були: надто багато людей перебувало на перехресті Хрещатика й Прорізної під час перших вибухів. Проте немає об'єктивних підстави для тверджень, що кількість таких жертв сягала десятків осіб, не кажучи про сотні.

Матеріали німецької аерофотозйомки від 5 жовтня й 25 листопада 1941 р. чітко вказують, які будинки в середмісті Києва лишилися без дерев'яних конструкцій (вигоріли), а які – майже повністю зруйновані вибухами та пожежами вересня – початку жовтня. Повністю вигоріли квартали: непарний бік Хрещатика від буд. № 5 до Бессарабської площі, парний бік від Думської площі до Фундуклеївської, парний бік Інститутської до Ольгинської, непарний бік Ольгинської,

парна частина площі Спартака, Лютеранська від Хрещатика до буд. № 16, Миколаївська, Фірдоусі, Нова; Прорізна від Хрещатика до Михайлівського провулка, Пушкінська від Прорізної до Фундуклеївської, Музичний провулок, Фундуклеївська від Хрещатика до Пушкінської [12, с. 229–230]. Десятки з вигорілих багатоповерхівок були відновлені після війни [12, с. 231–243]. Будівлю колишньої Міської Думи було спалено радянськими диверсантами 1 листопада 1941 році, після війни будівлю знесли, заради помпезної реконструкції цього району, відповідно до плану перетворення Києва на кількамільйонну столицю.

Серед будівель, зруйнованих на Хрещатику та прилеглих вулицях у вересні й не відновлених по війні, неабияку цінність як пам'ятки київської містобудівної історії становили дві: 12-поверховий Дім Гінзбурга («перший український хмарочос») на вул. Інститутській, цінний саме цією першістю – висотністю, й Цирк Крутікова («Гіппо-палас») – велика публічна будівля в стилі модерн.

Розкішними, імпозантними були ще півтора-два десятки будинків, зруйнованих тут у вересні 1941 р.: насамперед, забудова на вул. Миколаївській, будинки на Хрещатику №№ 19 і 21 (на розі Миколаївської), № 28 (на розі Прорізної) і декілька інших у постраждалій зоні. Проте назвати їх архітектурними шедеврами – це було б перебільшенням. У Києві до ХХІ ст. збереглися сотні будинків такого ж, і десятки будинків навіть вищого рівня пишності, побудованих у ХІХ – на поч. ХХ століття.

Популярний путівник, виданий у Києві в 1913 р., дає Хрещатику таку характеристику: «Широка, хоч і ламана дещо вулиця, що вмістила понад півсотні трьох- і чотириповерхових кам'яних будинків, суцільно покритих найрізноманітнішими вивісками. По суті, цікавим є лише загальний зовнішній вигляд Хрещатика; чогось оригінального чи стародавнього на ньому не шукайте. Це – галасливий торговий центр, улюблене місце для осінніх і зимових променадів киян – і тільки» [14, с. 18]. Описи близько 40 архітектурних споруд Києва супроводжено фотоілюстраціями в цьому довіднику, з них лише два об'єкти зруйновано у вересні 1941 р.: Дім «Хмарочос» Гінзбурга й Цирк Крутікова. Проте Миколаївську в путівнику названо «найкращою за красою будівель вулицею Києва» [14, с. 25].

Погоджуємося з думкою відомого сучасного дослідника історії київської архітектури ХХ ст. С. Широчина, висловленою в 2022 р. про Хрещатик літа 1941 р.: «Вулиця поступалася бульвару Шевченка, її можна було порівняти з Володимирською, Червоноармійською та Саксаганського» [16].

Радянська преса в 1943–1991 рр. згадувала руйнування Хрещатика часто, але характеризуючи одразу весь комплекс руйнувань, завданих Києву війною, звинувачуючи нацистів у втраті всього цього комплексу, не виділяючи окремо хрещатицькі підриви 1941 року.

Нова теза прийшла в український масмедійний мейнстрім через одночасну публікацію в 1991 р. московським і київським видавництвами роману радянського дисидента-емігранта А. Кузнецова «Бабин Яр», в однаковій редакції, включно з фрагментами, колись вилученими цензурою, та з доповненнями 1967–1969 років [10; 11]. У романі автор висловив думку: 24 вересня загинули не лише німці, але й цивільні кияни, точну кількість жертв не встановлено й не буде встановлено [11, с. 56–58]. У фрагменті, написаному в 1965 р. для радянського видавництва, і який залишився у виданні 1991 р., А. Кузнецов пише, що багато хто сприйняв підлив київського середмістя радянськими диверсантами як безпрецедентний прояв нескореності держави, народу, міста, з гордістю за самопожертву в боротьбі проти смертельного ворога, а у фрагменті, написаному в 1967–1969 рр. для іноземного видавництва, висловлює спочатку сумнів у доцільності вбивства «багатьох мирних жителів» заради «патріотичного ляпаса ворогові», а потім, про мотиви організаторів диверсії, пише, вживаючи класичний некоректний пропагандистський прийом: «Я висловлю думку свою й думку більшості киян, а ви судіть самі. <...> Розлютити німців для того, щоб, озвірівши, вони зняли чисті рукавички в поводженні з народом» [11, с. 59–61].

Останню тезу підхопив, загострив (називаючи підриви Хрещатика «страшним злочином») і широко розповсюдив, зробив масмедійним мейнстрімом письменник Юрій Краснощок: спочатку стаття в газеті «Урядовий кур'єр» [8] у 1998 р., а потім, із використанням численних документів, опублікованих в українських історіографічних та публіцистичних виданнях, а також згаданої книги Л. Форостівського, низки нацистських, радян-

ських, українських, російських та еміграційних публікацій джерел, видав наприкінці у 2000-ні рр. декілька романів, названих документальними детективами [9].

Висновки. У дослідженні виявлено, проаналізовано кілька сотень публікацій масмедіа 1941–2009 рр., у яких розглядалося руйнування восени 1941 р. Хрещатика й прилеглих вулиць. Встановлено, що історичні джерела, опубліковані в українських масмедіа цього періоду, містять достатньо підстав для створення висновків щодо масштабу втрат, людських, матеріальних і культурної спадщини, яких було завдано Києву цими вибухами й пожежами.

У наявних джерелах немає доказів того, що кількість жертв серед цивільних киян була більшою, ніж серед нацистських окупантів. Виходячи з первинних джерел, жертви серед перших не перевищували кількох осіб або десятків осіб, а жертв серед останніх були на порядок більше.

Історико-архітектурна цінність будівель, зруйнованих у вересні 1941 р. і не відновлених, поступається цінності сотень інших київських споруд, які пережили 1941 рік.

Теза низки публіцистів 1941–2009 рр. про те, що радянські диверсії з підривами на Хрещатик стали однією з причин масових розстрілів євреїв у Бабиному Яру, є хибною, оскільки численні масові страти євреїв були здійснені нацистами в багатьох населених пунктах до 24 вересня 1941 року. Вважаємо, що ця теза була обумовлена не оперттям її авторів на історичні факти, принцип об'єктивності історичного дослідження, а прагненням задовольнити вимоги видавців, відповідати політичній кон'юктурі, редакційній політиці.

Таким чином, представлене дослідження може використовуватися як верифікаційний, фактчекінговий інструмент, підстава для аналізу й створення масмедійних публікацій, комунікаційної активності лідерів громадської думки з актуальної історичної теми руйнувань київського середмістя.

Рекомендуємо історикам: уточнити кількість німецьких службовців та радянських цивільних осіб, які загинули від цих диверсій у середмісті Києва. Найбільш перспективними джерелами такого дослідження мають стати звітні документи та особисті щоденники, спогади військовослужбовців 71, 75, 95, 99, 113 і 134-ї піхотних дивізій, 454-ї

охоронної дивізії та деяких інших німецьких підрозділів. У разі появи нових історичних фактів, кількісних даних, винести їх на обговорення між-дисциплінарної конференції або круглого столу за участю істориків, журналістів, військових і правознавців.

Список використаних джерел

- Боровик М. «Наша Голгофа». Трагедія Бабиного Яру в «Київських записках» Ірини Хорошунової. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2018. Вип. 2 (137). С. 5–8.
- Гладко Ф. Наслідки пожежі в Києві. Українське слово. 1941. 21 жовтня. С. 3.
- Кабанець Є. П. Загибель Успенського собору: міфи й дійсність. Документальне розслідування. Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. 376 с.
- Кентій А., Гогун О. 1941: Зруйнований Київ як частина тактики спаленої землі. Нові документи. Визвольний шлях. Кн. 3. 2017. Березень. С. 88–91.
- Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / упоряд. : Т. М. Себта, Р. І. Качан. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 1200 с.
- Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / О. Є. Лисенко (відп. ред); авт. та упорядн. : Т. В. Вронська, Т. В. Заболотна, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко. К. : Темпора, 2014. 864 с.
- Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників / упоряд. : Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Г. В. Смирнов. К., Львів: Б. в., 2003. 527 с.
- Кузнецов А. В. Бабий Яр. Роман-документ. Киев : Обериг, 1991. 352 с.
- Кузнецов А. В. Бабий Яр. Роман-документ. Москва : Советский писатель, Олимп, 1991. 336 с.
- Краснощок Ю. Пекло Хрещатика. Урядовий кур'єр. 1998. 15 серпня. С. 6.
- Краснощок Ю. Розшукуються державні злочинці : документальний детектив. Вітчизна. 2007. № 11–12. URL: http://vitchyzna.ukrlife.org/11_12_07krasno.html (дата звернення: 08.02.2025).
- Малаков Д. В. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. Київ : Кий, 2005. 464 с.
- Малаков Д. Пам'яті киян, загиблих від бомб... своїх. День. № 76. 2013. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/pamyati-kyuan-zahyblykh-vid-bomb-svoiykh> (дата звернення: 16.02.2025).
- Спутник по г. Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. Киев : Издание VIII С. М. Богуславского, исправленное и дополненное Д.Марголиным, 1913. 138 с.
- Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес : Видавництво Миколи Денисюка, 1952. 80 с.
- Широчин С. Післявоєнний Хрещатик. Ціна питання. 2022. 8 квітня. *Pragmatika.Media* : вебсайт. URL: <https://pragmatika.media/pisljavoiennij-hreshhatik-cina-pitannja/> (дата звернення: 11.02.2025).

References

- Borovyk, M. (2018). "Nasha Holhoha". Trahediia Babynoho Yaru v "Kyivskykh zapyskakh" Iryny Khoroshunovoi [«Our Golgotha». The tragedy of Babyn Yar in Iryna Khoroshunova's «Kyiv Notes»]. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu Imeni Tarasa Shevchenka*, 2(137), 5–8.
- Hladko, F. (1941, October 21). Naslidky pozhezhi v Kyievi [Consequences of the fire in Kyiv]. *Ukrainske slovo*, 3.
- Kabanets, Ye. P. (2011). Zahybel Uspenskoho soboru: Mify y diisnist. Dokumentalne rozsliduvannia [The destruction of the Assumption Cathedral: Myths and reality. Documentary investigation]. *Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi Istoryko-Kulturnyi Zapovidnyk*.
- Kentii, A., & Hohun, O. (2006, March). 1941: Zruinovanyi Kyiv yak chastyna taktyky spalenoj zemli. Novi dokumenty [1941: Kyiv destroyed as part of scorched earth tactics. New documents]. *Vyzvolnyi Shliakh*, (3), 88–91.
- Sebta, T., & Kachan, R. (Comps.). (2016). *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia. Dokumenty* [Kyiv Pechersk Lavra during World War II: Research. Documents]. Vydavets Oleh Filiuk.
- Lysenko, O. (Ed.), Vronska, T., Zabolotna, T., Kentii, A., Kokin, S., & Pastushenko, T. (2014). *Kyiv: Viina, vlada, suspilstvo. 1939–1945 rr.: Za dokumentamy radianskykh spetsluzhb ta natsystskoi okupatsiinoi administratsii* [Kyiv: War, power, society. 1939–1945: According to documents of the Soviet special services and the Nazi occupation administration]. Tempora.
- Vronska, T., Kentii, A., Kokin, S., Lysenko, O., & Smyrnov, H. (Comps.). (2003). *Kyiv u dni natsystskoi navy: Za dokumentamy radianskykh spetsluzhb: Do 60-richchia*

- vyzvolennia Ukrainy vid hitlerivskykh zaharbnykiv [Kyiv during the Nazi invasion: According to documents of Soviet special services: To the 60th anniversary of the liberation of Ukraine from the Nazi invaders]. n.p.
- Krasnoshchok, Yu. (1998). Peklo Khreshchatyka [Hell of Khreshchatyk]. *Uriadovyi kurier*, August 15, 6.
- Krasnoshchok, Yu. (2007). Rozshukuiutsia derzhavni zlochyntsi : dokumentalniy detektyv [State Criminals Wanted]: Documentary Detective. *Vitchyzna*, 11–12. http://vitchyzna.ukrlife.org/11_12_07krasno.html
- Kuznetsov, A. (1991). Babyi Yar. Roman-dokument [Baby Yar. A novel-document]. Oberyh.
- Kuznetsov, A. (1991). Babyi Yar. Roman-dokument [Baby Yar. A novel-document]. Sovetskyi pysatel, Olymp.
- Malakov, D. (2005). Kyiv. 1939–1945. Fotoalbom Kyiv. [Kyiv. 1939–1945. Photo album]. Kyi.
- Malakov, D. (2013). Pam'iaty kyan, zahyblykh vid bomb... svoikh [In memory of the people of Kyiv who died from bombs... theirs]. *Den*, 76.
- Sputnyk po h. Kyevu. Ylliustrovannyy putevodytel po Kyevu y eho okrestnostiam* [Guide to the city Kyiv. Illustrated guide to Kyiv and its surroundings]. (1913). Yzdanye VIII S. M. Bohuslavskoho.
- Forostivskyi, L. (1952). *Kyiv pid vorozhymy okupatsiiamy* [Kyiv under enemies occupation]. Vydavnytstvo Mykoly Denysiuka.
- Shyrochyn, S. Pisljavoiennyi Khreshchatyk. Tsina pytan-
nia [Post-war Khreshchatyk. The price of the ques-
tion]. (2022, April 08). *Pragmatika.Media*. <https://pragmatika.media/pisljavoiennij-hreshhatik-ci-na-pitannja/>

Надіслано до редакції 29.04.2025 р